

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА, ПСИХОЛОГІЇ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ
КАФЕДРА ТЕОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ
Випуск 12

**ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
УКРАЇНСЬКИЙ ТА СВІТОВИЙ ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ**

МАТЕРІАЛИ ДВАНАДЦЯТОЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ

www.lp.edu.ua/idp/zbirnyky-naukovyh-internet-konferenciy-kafedry

4 ГРУДНЯ 2020 Р.

ЛЬВІВ – 2020

РЕЕСТРОВЕ КОЗАЦТВО ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ

Однією із передумов створення української держави чи як прийнято нині називати в сучасній історіографії – Війська Запорозького, була діяльність козацтва як низового (запорозького), так і городового (реєстрового). Саме ці два суспільні прошарки Речі Посполитій доклалися до того, щоб Україна як держава стала правовою реальністю на європейському політичному просторі.

Нагадаємо, що польським урядом після створення Речі Посполитої у 1569 р., були вжиті заходи до регламентації козащини, запровадивши їхню реєстрацію. Як відомо, 5 червня 1572 р. у останній рік свого правління Сигизмунд II Август підписав універсал, яким доручив коронному гетьману Юрію (Єжі) Язловецькому набрати «почет» обмеженої кількості із числа українських козаків, вилучити їх із підпорядкування місцевих старост і підпорядкувати собі. Козаки, включені до реєстру, своєю чергою, мали отримувати платню у розмірі 2-3 польських злотих і сукно на кожуха [1, с. 339]. Отже, виданий універсал, на нашу думку, може вважатися актом, що завершив процес формування інституту найму українських козаків на військову службу, що у Речі Посполитій отримав назву «реєстрового козацтва».

Намір законодавчо унормувати діяльність козацького товариства, увести їх у річище правової поведінки шляхом запровадження інституту їхньої реєстрації, не призвели до очікуваних владою результатів. Про наслідки такої політики ще у XIX ст. дуже красномовно висловився М. Костомаров: «Попытка привести казаков в известность посредством реестрования и тем заградить путь приплыву тяглых людей в казачество не удалась; но старосты, видя умаление своей власти и доходов, стали утеснять и отягощать казаков, живших у них в старостве» [2, с. 43].

Наступний крок, спрямований на юридичне оформлення інституту реєстрового козацтва, пов'язаний з іменем семиградського князя, ставленика Османської імперії, що був обраний у 1576 р. польським королем, Стефаном Баторієм. Щоправда, судячи із фрагментарних документальних джерел, ініціатива виходила не від короля, а від його «українних» підданих. Одразу після закінчення коронаційного сейму у кінці травня 1576 р. йому була представлена прибула від дніпровських козаків делегація у кількості чотирьох осіб, яким король після перемовин

велів видати кожному по 15 флоринів (близько 20 руб.) грошима і по 6 аршинів сукна, вартістю по 24 гроша за аршин (1 р. 8 коп.) [3, с. 8]. Саме ця розмова стала основою для формування нового складу реєстрового козацтва, адже одразу після зустрічі з місією організації набору на королівську службу до Запорозжя виїхав спеціальний королівський представник, угорець Янчі Бегер [3, с. 62].

Слід зазначити, що окремі як польські, так і сучасні українські вчені-історики наголошують на дуалізмі, пов'язаному із запровадженням козацького реєстру. Висновки перших спираються на достатньо упереджену документальну базу, запозичену насамперед з польських історичних джерел. Наведемо витяг із «Хроніки Павла П'ясецького», на яку почасти посилаються представники польської історіографії. Її текст промовисто вказує на витоки подвійності у підходах до виникнення інституту реєстрового козацтва. «Безпеку кордонів значною мірою забезпечив король Стефан кращим впорядкуванням війська козацького: бо до тих часів у нестатечні ради вплатане, жодними правами та жодним порядком військовим не зв'язане, воно швидше розбійницьку, чисто з якогось розруху посталої зграї постать мало», – свідчить польський хроніст і своїми словами дає підстави вбачати у козаках лише руйнівну силу, яку спробував, мовляв, втамувати польський король Стефан Баторій [4, с. 43].

Не менш категорично про запровадження інституту реєстрового козацтва висловився ще один польський дослідник Я. Качмарик. Він переконував у хибності затій Сигізмунда II Августа, який «одним пострілом хотів убити двох зайців», а саме: силою козацьких загонів забезпечити недоторканність південно-східних кордонів, і підпорядкувати собі українських козаків, які завдавали величезної шкоди польсько-турецьким відносинам [5, с. 24-25].

Сучасна українська джерелознавець В. Матях, не заперечуючи проти дволикості запровадження інституту козацького реєстру в Речі Посполитій, інакше інтерпретує появу реєстрового козацтва, наголошуючи на тому, що цей факт заклав підвалини для відкритого протистояння покозаченого населення українських земель із польським урядом, а з іншого – призвів до виникнення вільної козацької громади, що знаменувало собою нову епоху в розвитку українського козацтва [6, с. 508].

Пошуки «управи» на козацьке населення спонукали владні інститути Речі Посполитої, як вважав український історик і письменник П. Куліш, до ухвалення відповідних державних рішень. Саме з метою «застосування рішучих заходів до ліквідації козаків», у 1578 р. був виданий маловідомий Закон «Про вибранців», нормами якого передбачалося обрання із числа двадцяти посполитих або у розрахунку на 20 ланів землі одного

претендента на військову службу до королівської піхоти. Обов'язковою умовою служби мала бути добровільна згода кандидата. У мирний час вибранець повинен був раз на три місяці з'являтися до свого керівництва зі зброєю, певним запасом пороху, відповідним обмундируванням, тобто він мав бути готовим до безпосереднього використання у воєнних акціях. У разі участі на театрі військових дій, вибранцю виплачувалася платня, він разом із своєю родиною звільнявся від загальнодержавних і місцевих повинностей, увесь їхній тягар перекладався на сім'ї інших дев'ятнадцяти посполитих із числа тяглового населення. Відзначимо, що текст Закону «Про вибранців» 1578 р. вітчизняними дослідниками не наводиться, але його зміст ніким із них категорично не спростовується.

Юридичне оформлення інституту реєстрового козацтва у Речі Посполитій вимагало іншого змісту нормативно-правового акту. Наступний етап у формуванні українського козацтва як дієвої автономної воєнної структури припадає на 1578 р. У вересні поточного року посланник на Запорозжя Янчі Бегер, якому доручалося проведення вербувальної кампанії на королівську службу, прибув до Львова, де на той момент перебував польський король, із кількома представниками від низового козацтва (А. Лиханський, І. Подолянин, М. Дід, І. Клинок, Ф. Коза). Останні, як представники запорозького товариства, висловили своє бажання служити королю [7, с. 33]. Унаслідок перемовин на світ з'явився королівський універсал з текстом умов військової служби запорозьців.

Слід зазначити, що даний етап набуття українським реєстровим козацтвом повноправного статусу військової одиниці, пов'язаний із залученням до його лав нового суспільного прошарку – запорозьких чи низових козаків. Саме вони, в особі названих прізвищ п'яти представників від козацтва, уклали письмову угоду із польським королем. До 1578 р. реєстровців набирали переважно із числа міських жителів, сімейних, які мали осілий характер і називалися городовими козаками. На іншому фланзі перебували запорозькі або низові козаки, котрі, на думку дослідника Ф. Старикова, були станом цілковито невідконтрольній жодній сторонній владі «і не визнавали над собою ні влади государя московського, ні короля польського» [8, с. 42].

Один із найвідоміших дослідників історії українського козацтва А. Стороженко подає текст королівського універсалу від 16 вересня 1578 р., опублікованого польською мовою. Ознайомлення з цим документом дає можливість прийти до таких узагальнень:

- король Речі Посполитої Стефан Баторій висловив вдячність послам від низового запорозького козацтва за ініціативу і пропозиції прийняти їх на королівську службу;

- очільником новоствореного підрозділу реєстрового козацтва призначався староста Черкаський і Канівський, князь Михайло Вишневецький, якому козацька старшина та усі запорожці «мають служити і, за потребою нашою і коронною, воювати там, де їм вкажуть»;

- перед керівником реєстрового козацтва усі вони мають скласти присягу на вірність;

- козакам заборонялося здійснювати військові походи до землі молдавської; не здійснювати шкоди і не завдавати збитків Білгороду, Очакову, Тягіні, Кримському хану, його людям, панству, улусу, худобі їхній, «бо хан татарський зобов'язувався служити нам проти неприятелів коронних». Навпаки, козаки мали повідомляти про усіх осіб, хто готується до нападу, а також ловити, затримувати і знищувати як ворогів короля, так і держави;

- за кожен рік служби король зобов'язувався платити 500 козакам по 6 коп литовських і видавати сукно на кожух для однієї особи;

- термін дії договору визначається часом ведення війни з Московщиною. Після її закінчення – зберігаються права та вольності, передбачені універсалом Сигізмунда Августу;

- положення про в'язнів, а також ті, що затверджені Єжи Язловецьким, також не підлягають відміні чи скасуванню [3, с. 72-74].

Староста черкаський Михайло Вишневецький призначався очільником загону реєстровців, отримавши титул «князь командувач» (*dux supremus*). Безпосередньо старшим реєстру (*superintendens*) призначався шляхтич Ян Оришовський, посаду писара (*notarius*), скарбника і інтенданта обійняв Янчі Бегер. При Оришовському мала бути рота в 30 козаків. За свою службу реєстровці, зберігаючи старі привілеї, мали тепер отримувати по 15 злотих.

За кілька місяців, на день святого Миколая усе керівництво реєстровців мало присягнути і у той самий день отримати у м. Черкасах платню та сукно за тримісячну службу. Напередодні до новоствореного козацького загону із Кракова коморником Христофором Палуцьким було доставлене величезне королівське шовкове знамено, на якому й мало присягнути реєстрове військо [9, с. 198-199].

Стефан Баторій став першим польським королем, що турбувався про медичне забезпечення козацьких частин. Для поранених козаків-реєстровців передбачалося облаштування військового госпіталю у королівському маєтку м. Трахтемирова, яке визначалося гетьманською резиденцією [10, с. 93]. Тут мала розташовуватися скарбниця козацького реєстрового війська та скликатися козацькі ради [11, с. 36]. У Черкасах мав

жити М. Вишневецький, офіційний представник королівської влади в «українних» землях [12, с. 498].

Отже, з підписанням 16 вересня 1578 р. Стефаном Баторієм універсалу завершується формування реєстрового козацтва. На цьому етапі відбувається залучення до його складу не лише городского, а й широкого кола запорозького козацтва. У такий спосіб глава держави мав намір замінити далеко не ефективне «посполите рушення» на вишколену та навчену регулярну армію. Король не передбачав, що незабаром реєстрове козацтво, котре створювалося в інтересах Речі Посполитої, стане основою української визвольної військової потуги.

Література

1. Gorski K. Historia piechoty polskiej. Krakow, 1893. 342 s.
2. Костомаров Н. Южная Русь: казачество до восстания Богдана Хмельницкого. *Отечественные записки*. 1870. №1. С. 33–97.
3. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. Исследования, памятники, документы и заметки. Киев: Типография Г. Л. Францкевича, 1904. 327 с.
4. Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyslskiego. Krakow, 1870. 457 p.
5. Качмарик Я. Гетьман Б. Хмельницький. Перемишль. Львів: Просвіта, 1996. 326 с.
6. Матях В. М. Виділення козакознавства у спеціалізовану тематичну галузь історичних знань у другій половині ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. *Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Т. 2. Київ, 2007. С. 505–518.*
7. Крип'якевич Іван. Козаччина і Баторієві вольності. Жерела до історії України-Руси / Під ред. М. С. Грушевського. Львів, 1908. Т. VIII. 407 с.
8. Стариков Ф. М. Откуда взяли казаки (исторический очерк). Оренбург, 1881. 262 с.
9. Грушевский М. История украинского казачества до соединения с московским государством: в 2-х т. Т. 1. До начала XVII века. Киев: Типография 1-й Киевской артели, 1913. 407 с.
10. Макарчук В. В. Правовий статус реєстрового козацтва в Україні. Дис. на здобуття наук. ступ. канд. юр. наук (доктора філософії). Рукопис. К., 2018. 257 с.
11. Крип'якевич І. Історія козаччини. Львів: Накладом фонду «Учітеся брати мої», 1934. 128 с.
12. Исторические отрывки г-на Мацевского о казаках. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1857. Ч. 15. №7 (июль). С. 487-525.

Зміст

ЧАСТИНА І.

Національна держава і право й національне державотворення: питання історії та сучасності

АНДРУСЯК Т.Г.

ПРИРОДА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (рефлексії щодо антинаціональної та антиправової сутності радянського ідеократичного державного утворення).....3

ВАВРИК Х.Б.

УКРАЇНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ОСНОВА ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ.....5

ВЕРГЕЛЕС К.М., КУЛІШ П.Л., ШКОЛЬНІКОВА Т.Ю., ВЕРГЕЛЕС Т.М.

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЇЇ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ОБГРУНТУВАННЯ В УКРАЇНІ КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.....9

ГАРАСИМІВ Т.З.

ФЕНОМЕН ПРАВА:

ОКРЕМІ АСПЕКТИ НАУКОВОГО ОСМИСЛЕННЯ У ХХ СТОЛІТТІ.....14

ДАВИДЮК В.В.

ПРАВО НА ІДЕНТИЧНІСТЬ: АНАЛІЗ КРІЗЬ ПРИЗМУ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ.....18

ЖАРОВСЬКА І.М.

НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА ТА РОМИ ЯК ПРЕДСТАВНИКИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН.....20

ЗАХАРЧЕНКО П.П., МАКАРЧУК В.В.

РЕЄСТРОВЕ КОЗАЦТВО ЯК НАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ.....23

КОВАЛЬЧУК В.Б.

ЛЕГІТИМАЦІЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКА ПРАВОСВІДОМІСТЬ.....28

КРАВЧУК В.М.

ТОПОГРАФІЧНИЙ І ТОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХОДИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРАВОВОГО ПРОСТОРУ.....33

КРАВЧУК М.В.

ВІЙСЬКОВИЙ ФАКТОР У РОЗБУДОВІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....36

ЛЕВИЦЬКА О.В.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ОСОБИ НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я І МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД.....40

МАКАРЧУК В.С.

СПРАВА МИКОЛИ КРАЙНИКА ПРО «ДЕКЛАРАЦІЮ ГРУПИ УКРАЇНСЬКИХ ПАТРІОТІВ» ТА ЇЇ СУЧАСНЕ ПРОЧИТАННЯ.....43

МАКАРЧУК К.В.

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ У ГАЛУЗІ ПРОТИДІЇ COVID-19 (на прикладі України, Російської Федерації та Білорусі).....47

МАКСИМЕНКО Н.В.

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ПОШУК ЗАКОНОДАВЧОГО ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ В КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ.....55